

NADZIEJA PASCHALNA

WSPOMNIENIE O PROFESORZE WACŁAWIE HRYNIEWICZU OMI

26 maja 2020 roku zmarł najwybitniejszy polski teolog naszych czasów – Wacław Hryniewicz, wieloletni profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Miałem szczęście nie tylko czytać i recenzować jego książki, słuchać go na konferencjach i sympozjach, czy uczestniczyć w debatach nad jego teologicznymi tezami, ale także jako student uczęszczać na jego wykłady.

Już wtedy, jeszcze w XX wieku, cieszył się sławą wybitnego teologa. Szybko też został chyba najlepiej rozpoznawalnym w świecie przedstawicielem *sacra scientia* znad Wisły. Jego myśl pozostaje najbardziej żywą i pasjonującą polską propozycją teologiczną XX/XXI wieku. Żadna inna nie rodziła aż tyle podziwu, ale i sprzeciwu, wręcz potępienia, uznania, ale i krytyki. Żadna inna nie potrafiła w takim stopniu zaprzętać głów (i serc) profesjonalistów, lecz także rzeszy „zwykłych” chrześcijan, a nawet ludzi z dala od Kościoła katolickiego i w ogóle chrześcijaństwa, również niewierzących.

FOT. ADAM WALANUS

1. Biogram naukowy i ekumeniczny

Wacław Hryniewicz urodził się 23 lipca 1936 roku w Łomazach koło Białej Podlaskiej w rodzinie rzymskokatolickiej¹. W wywiadzie-rzecz *Nad przepaściami wiary* wyznał:

Pochodzę z rodziny wierzącej, pobożnej, przy tym prostej, wieśniaczej. W moim wypadku nie było to pełne dramatyizmu przebijanie się do wiary. Z drugiej jednak strony nie mam

poczucia, że wysłałem wiarę „z mlekiem matki”. Wyrastałem w rodzinie praktykującej, w pobliżu miejsca pielgrzymkowego, jakim jest Kodeń nad Bugiem².

¹ W opracowaniu biogramu ks. W. Hryniewicza pomocne okazały się teksty: *Doctores Honoris Causa Universitatis Opoliensis: prof. dr hab. Wacław Hryniewicz OMI, prof. dr hab. Stanisław Celestyn Napiórkowski OFM Conv.*, red. P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2014; *Uroczystość wręczenia dyplomu doktora honoris causa księdzu prof. dr hab. Wacławowi Hryniewiczowi*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 2009, z. 1–2, *passim*; *Wacław Hryniewicz (ur. 1936)*, online: <<http://teatrn.pl/leksykon/artykuly/waclaw-hryniewicz-u-1936/#P3>>; [dostęp: 22.06.2020]; P. Kantyka, *Ks. prof. dr hab. Wacław Hryniewicz OMI*, „Rocznik Teologiczny” 2016, z. 7, s. 9–10. J. Majewski, *Heretyk ortodoksyjny*, „Tygodnik Powszechny” 2020, nr 23–24, s. 44–47.

² *Nad przepaściami wiary. Z ks. Wacławem Hryniewiczem OMI rozmawiają Elżbieta Adamiak i Józef Majewski*, Kraków 2001, s. 58.

W wieku czternastu lat wstąpił do Małego Seminarium Ojców Oblatów w Lublińcu na Śląsku. Dwa lata później z powodu stalinowskiej likwidacji tej szkoły zdecydował się wstąpić do nowicjatu Zgromadzenia Ojców Oblatów Maryi Niepokalanej. Świecenia kapłańskie przyjął w 1960 roku. „Zaraz potem – powiedział – przyszedłem na KUL i tu zostałem”³. Magisterium uzyskał w 1964 roku na podstawie pracy *Teologia rzeczywistości ziemskich u Gustawa Thilisa*. W roku 1966 obronił doktorat pt. *Soteriologiczne znaczenie zmartwychwstania Chrystusa w teologii katolickiej*, napisany pod okiem ks. prof. Wincentego Granata, który szybko pchnął go ku teologii prawosławnej. By ją zgłębiać, udał się na studia specjalistyczne do Louvain i Chevetogne, następnie do Paryża, Londynu i Rzymu. Z kolei przebywał w kilku ośrodkach naukowych w USA. W roku 1974 uzyskał habilitację na podstawie dysertacji *Rola tradycji w interpretacji teologicznej. Analiza współczesnych poglądów dogmatyczno-ekumenicznych*⁴. W 1986 roku został profesorem nadzwyczajnym, a sześć lat później profesorem zwyczajnym. Na emeryturę przeszedł w 2008 roku. Wykładał w ośrodkach za granicą, w Szwajcarii, Stanach Zjednoczonych, Niemczech, Francji, Belgii i Austrii. Opublikował 35 książek, blisko 1000 artykułów i rozdziałów naukowych⁵.

W latach 1975–1978 Waclaw Hryniewicz był redaktorem naczelnym „Zeszytów Naukowych KUL”; od 1975 do 1983

roku – kierownikiem Sekcji Teologii Porównawczej i Ekumenicznej Wydziału Teologii KUL, następnie kierownikiem Katedry Teologii Prawosławnej w Instytucie Ekumenicznym KUL, który współtworzył w 1983 roku i którym kierował w latach 1997–2005; w latach 1979–1984 pełnił funkcję konsultora watykańskiego Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan, z kolei 1984–1994 był członkiem Komisji Episkopatu ds. Ekumenizmu. Od roku 1980 do 2005 aktywnie uczestniczył w pracach Międzynarodowej Komisji Mieszanej do Dialogu Teologicznego między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym. Od 1988 roku należał do European Society for Ecumenical Research „Societas Oecumenica”, a od 1995 był współpracownikiem ekumenicznej Fundacji „Pro Oriente” w Wiedniu. W latach 1998–2000 należał do zespołu, który przygotował tekst ekumenicznego dokumentu, *Charta Oecumenica. Wytyczne dla wzrastającej współpracy pomiędzy Kościołami w Europie*, oficjalnie przyjętego w 2001 roku w Strasburgu przez Przewodniczących Konferencji Kościołów Europejskich oraz Rady Konferencji Biskupów Europy. O tym, jak ważną rolę odgrywał Hryniewicz w dialogu katolicko-prawosławnym, opowiedział kiedyś inny wybitny ekumenista abp Alfons Nossol: „Trzeba przyznać, że nasz przyjaciel Waclaw uratował poniekąd już na pewnym etapie dialog prawosławno-katolicki”. Chodziło o reinterpretację zasady „poza Kościołem nie ma zbawienia”. Hryniewicz przekonująco pokazał, że nie wolno jej zacieśniać konfesyjnie – Bóg zbawczo nie ogranicza swojego zbawienia wyłącznie do „naszego” Kościoła⁶.

³ Tamże, s. 59.

⁴ W. Hryniewicz, *Rola Tradycji w interpretacji teologicznej*, Lublin 1976.

⁵ Dorobek naukowy Hryniewicza w: *Instaurare omnia in Christo. O zbawieniu, teologii, dialogu i nadziei Profesorowi Waclawowi Hryniewiczowi OMI w 70. rocznicę urodzin*, red. P. Kantyka, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 15–78. Z jego późniejszym dorobkiem można zapoznać się w kolejnych tomach „Roczników Teologii Ekumenicznej” oraz „Roczników Teologicznych”.

⁶ A. Nossol, Głos w dyskusji, w: *Nadzieja – możliwość czy*

W roku 2009 Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie przyznała Waławowi Hryniewiczowi tytuł doktora *honoris causa*, a pięć lat później ów tytuł otrzymał on także od Uniwersytetu Opolskiego.

2. Spór o nadzieję powszechnego zbawienia

Zanim zacząłem uczęszczać na wykłady Waławo Hryniewiczza, wcześniej znałem już jego głośny artykuł na temat nadziei powszechnego zbawienia w tradycji Wschodu⁷. Opublikowany 1978 roku w styczniowym numerze miesięcznika „Więź”, mocno wstrząsnął ówczesnymi strażnikami ortodoksji w Kościele w Polsce. Sprawa trafiła do najwyższych władz kościelnych w naszym kraju. Już wtedy niektórzy przypięli Hryniewiczowi etykietę schizmatyka albo heretyka, a on (przekornie?) nie protestował, lecz w tym samym piśmie, w odpowiedzi na krytykę ks. Stanisława Małkowskiego, bronił nadziei zbawienia na apokatastazę (greckie *apokatástasis* – „odnowienie”, „przywrócenie”)⁸. Z temperatury jego wypowiedzi, stylu i argumentacji łatwo można było wywnioskować, że jest to nadzieja nie tylko Kościoła Wschodu, prawosławia (choć trzeba dodać, że nie całego), lecz także jego własna.

W końcu z tej apologii nadziei Hryniewiczza, wciąż wzbogacanej o nowe racje w kolejnych publikacjach, narodziła się w 1989

roku chyba najważniejsza z teologicznych książek w całej historii polskiej teologii: *Nadzieja zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei*⁹. Inny KULowski wybitny teolog Stanisław C. Napiórkowski krótko po jej wydaniu powiedział o niej: „Uważałem i uważam, że jest ona wielkim wydarzeniem w polskiej teologii. Usiłuję nawet wynaleźć wśród naszych publikacji jakąś inną pozycję, którą mógłbym porównać i nie mogę znaleźć”¹⁰.

Nadzieja zbawienia dla wszystkich stała się przyczyną bardzo gorącego, a pasjonującego sporu, jakiego nigdy wcześniej i potem nie znała teologia nad Wisłą, który na dobrą sprawę właściwie nigdy się nie zakończył. Jego cechą endemiczną jest i czas trwania, i temperatura, i zasięg. Dzięki tej niewielkiej książce, która nie liczy nawet dwustu stron, o nadzieję na apokatastazę spierali się i spierają nie tylko profesjonaliści, teologowie i teolożki, ale również „zwykli” wyznawcy Chrystusa. Jak ujęła to Elżbieta Adamiak:

Hryniewicz potrafił myśleć i pisać w rygorze ściśle naukowym [...]. Potrafił jednak także przekazywać swoją teologię w odwołaniu do tradycji mądrościowej, formułując proste zdania pełne treści. W ten sposób jego słowo docierało do wielu ludzi nie zajmujących się teologią naukowo, a nawet dalekich od Kościoła i wiary¹¹.

Najciekawszą odsoną sporu wokół Hryniewiczowej nadziei zbawienia dla wszystkich okazał się „sąd” nad nią Sekcji Dogmatyków Polskich, który odbył się w 1991 roku

pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewiczza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, Lublin 1992, s. 86–87.

⁷ W. Hryniewicz, *Nadzieja powszechnego zbawienia. Rozważania nad tradycją wschodnią*, „Więź” 1978, nr 1, s. 25–44.

⁸ S. Małkowski, *Spór o nadzieję: Bóg, piekło, zło*, „Więź” 1978, nr 11, s. 87–90; W. Hryniewicz, *O nadziei powszechnego zbawienia raz jeszcze*, tamże, s. 91–97; S. Małkowski, *Granice solidarności*, tamże, s. 98; W. Hryniewicz, *Spero, ut intelligam*, tamże, s. 99–104. Zob. też: Turian, *Zdaniem laika: Mała prywatna nadzieja*, tamże, s. 105–106.

⁹ W. Hryniewicz, *Nadzieja zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei*, Warszawa 1989. Wydanie drugie ukazało się w 1990 roku.

¹⁰ S. C. Napiórkowski, Głos w dyskusji, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia?*, dz. cyt., s. 96.

¹¹ E. Adamiak, *Ks. Waław Hryniewicz – teolog bezkompromisowy i osobny*, online: <<http://wiez.com.pl/2020/05/27/ks-waclaw-hryniewicz-teolog-bezkompromisowy-i-osobny>>; [dostęp: 24.06.2020].

na samej Jasnej Górze. Na debatę przybyło ponad trzydziestu teologów, w tym czterech biskupów. Referaty wygłosili wtedy sam Hryniewicz, Jacek Salij, Zdzisław Kijas, Ignacy Bokwa, Jan Szczurek i niżej podpisany¹². Swoje refleksje w dyskusji dodali do nich, by wymienić tylko niektóre nazwiska, bp Alfons Nossol, Napiórkowski, Jacek Bolewski, Piotr Liszka czy Dionizy Łukaszuk. Na sali obrad może nie wrzało, ale było naprawdę gorąco, o czym można łatwo się przekonać, sięgając po unikatową, chyba na skalę światową, publikację, zawierającą zarówno referaty, jak i głosy w dyskusji: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia?* Ogólną wymowę jasnogórskiego sądu nad Hryniewiczową nadzieją dobrze oddają słowa o. Napiórkowskiego:

Czy mam iść za eschatologiem Chrystusem, czy eschatologiem Hryniewiczem? To nie jest głupie pytanie, ale podstawowe, zupełnie fundamentalne. Nie umiem z przekonaniem odpowiedzieć, że są to eschatologie kompatybilne. [...] Termin groźby, strach w książce Hryniewicza są negatywną oceną starej eschatologii. I zdaje się przekonywać, ale kiedy słucham Chrystusa, kiedy patrzę na Niego, nie wiem, czy te negatywne oceny są w pełni słuszne [...] Może Chrystus-eschatolog jest bardziej skomplikowany, złożony, bardziej dialogiczny niż eschatolog Hryniewicz¹³.

¹² W. Hryniewicz, *Dramat nadziei zbawienia. Refleksje eschatologiczne*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia?*, dz. cyt., s. 15–46; J. Salij, *Nadzieja powszechnego zbawienia*, tamże, s. 59–73; Z. Kijas, *Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa*, tamże, s. 103–122; I. Bokwa, *Powszechna nadzieja zbawienia według Hansa Ursa von Balthasara*, tamże, s. 129–144; J. Szczurek, *Stanowisko ewangelicko-luterańskie w kwestii apokatastazy*, tamże, s. 145–152; J. Majewski, *Apokatastaza po polsku. Głosy na temat książki o. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich w Polsce”*, tamże, s. 46–59. Podczas dyskusji ks. Hryniewicz zabierał głos po wykładach Majewskiego i Salija (tamże, s. 73–82) oraz na zakończenie debaty (s. 162–169). O nadzieję zbawienia dla wszystkich spierano się także poza granicami naszego kraju – zob. np. W. Crockett, Z. Hayes, C. Pinnock, J. Walvoord, *Four Views on Hell*, Zondervan, Grand Rapids 1997 (wydanie drugie – 2016). Poglądy zagranicznych teologów prezentuje W. Hryniewicz w: *Nadzieja grzesznych ludzi. Problem piekła we współczesnej filozofii religii*, Warszawa 2011.

¹³ S. C. Napiórkowski, *Głos w dyskusji*, dz. cyt., s. 98.

Autor *Nadziei zbawienia dla wszystkich* na Jasnej Górze uratował swoją głowę, ale tamtejsza dyskusja nie zakończyła samego sporu, a zapis jej poważnej części znalazł się w książce *Puste piekło?* z roku 2000¹⁴. Spór trwał dalej – również dlatego, że Hryniewicz z czasem publikował kolejne książki, w których pogłębiał stare i podawał nowe racje za nadzieją powszechnego zbawienia. Wyszło tych książek łącznie chyba siedemnaście – i trudno się dziwić, że wielu myśl teologiczną Lubelskiego teologa wiąże głównie z tą nadzieją¹⁵. I moja znajomość z myślą Hryniewicza zaczęła się właśnie od jego nadziei na zbawienie wszystkich.

3. Święto teologicznego myślenia

Zanim spór o nadzieję na apokatastazę wstrząsnął polską ziemią teologiczną i kościelną, krótko wcześniej zacząłem studia na KUL-u. A były to złote lata tamtejszej, zatem i całej nadwiślańskiej teologii, by wymienić nazwiska takich wykładowców jak bp Nossol, Napiórkowski, Czesław Bartnik czy właśnie Hryniewicz, reprezentujących jakże bardzo różne, wręcz kontradykcyjne style myślenia, nie wspominając

¹⁴ *Puste piekło? Spór wokół ks. Wacława Hryniewicza nadziei zbawienia dla wszystkich*, red. J. Majewski, Warszawa 2000.

¹⁵ W. Hryniewicz, *Dramat nadziei zbawienia*, Warszawa 1996; *Pedagogia nadziei*, Warszawa 1997; *Chrześcijaństwo nadziei. Przyszłość wiary i duchowości chrześcijańskiej*, Kraków 2002; *Nadzieja uczy inaczej*, Warszawa 2003; *Dlaczego głoszę nadzieję?*, Warszawa 2004; *Bóg wszystkim we wszystkich. Ku eschatologii bez dualizmu*, Warszawa 2005; *Teraz trwa nadzieja. U podstaw chrześcijańskiego uniwersalizmu*, Warszawa 2006; *Nadzieja w dialogu. Korespondencja z czytelnikami 1976–2006*, Warszawa 2007; *Challenge of Our Hope: Christian Faith in Dialogue*, Washington 2007; *Abym nie utracił... w kręgu eschatologii nadziei*, Warszawa 2008; *Nadzieja leczy: zamyślenia na każdą porę*, Warszawa 2009; *Świadkowie wielkiej nadziei: zbawienie powszechne w myśli wczesnochrześcijańskiej*, Warszawa 2009; *Mądrość nadziei: Boży dar zbawienia dla wszystkich*, Warszawa 2010; *Nadzieja grzesznych ludzi: problem piekła we współczesnej filozofii religii*, Warszawa 2011; *Nadzieja woła głośniejszą niż lek: eseje wokół nauczania Jezusa historycznego*, Kielce 2016; *Mądrość serca: 18 rozmów o nadziei i miłosierdziu*, Kraków 2016.

o tamtejszej znakomitej szkole biblijnej. Łza się w oku kręci na myśl o owych tłustych teologicznych latach KUL-u.

Zajęć z Hryniewiczem, wtedy kierownikiem Katedry Teologii Prawosławnej w Instytucie Ekumenicznym, nigdy nie miałem w planie mojej specjalności, ale nie uczęszczać na (przynajmniej wybrane) zajęcia autora „więziowych” tekstów o nadziei zbawienia byłoby dla mnie równoznaczne z popełnieniem grzechu śmiertelnego. Jego wykłady – o teologii paschalnej, prawosławiu, teologii staroruskiej czy ekumenizmie – miały charakter, rzekłbym, studyjny. Ściągały nie licznym uczestników, a może nawet przeznaczone były dla niewielkiej liczby doktorantek/doktorantów i studentów/studentek.

Każdy z wielkich KUL-owskiej teologii miał swój własny niepodrabialny styl prowadzenia zajęć. Swoją styl miał także autor *Nadziei zbawienia dla wszystkich*. Tak go zapamiętałem...

W momencie, gdy Hryniewicz pojawiał się na korytarzu pierwszego piętra – od strony Czytelni Teologicznej, prowadzonej przez mgr lic. Kazimierę Derkaczewską (Eleni Fotiju), asystentkę naukową Katedry Teologii Prawosławnej w Instytucie Ekumenicznym KUL – wiodącym do niewielkiej sali wykładowej, zdawało mi się (czy tylko mnie?), że wraz z jego krokami spływa na nas cieniasta chmura, wypełniająca salę półmrokiem jakby starej świątyni. I zaczynała się swoista duchowo-intelektualna liturgia. Zawsze miałem wrażenie, że dla Hryniewicza, ale i jego uczennic/uczniów, spotkania te były rodzajem święta teologii, wyjątkowym czasem zadumy i refleksji o rzeczach wyłącznie ważnych w wierze i w ogóle w życiu. On nasze myślenie teologiczne budził z letargu, odkrywał nowe lądy na starych oceanach,

rozpraszał mgły przykrywające pradawne i nowe drogi... W tej liturgiczno-egzystencjalnej aurze jego wiedza przetapiała się w teologiczną i po prostu życiową mądrość.

Inni wielcy KUL-owskiej teologii również mieli wielką wiedzę, którą z pasją przetapiali w mądrość, ale wykład Hryniewicza w szczególny sposób domagał się od nas, a przynajmniej ode mnie, teologicznej odwagi. Ciągnęło go, momentami – jak dziś sądzę – aż nie na nasze, niewtajemniczonych, wątle siły i możliwości, do spraw i pytań trudnych, nierzadko lokujących się gdzieś na skraju ortodoksji (ale ortodoksji!) i egzystencjalnie ważnych, najważniejszych zagadnień. U niego teoria była bardzo życiowa. Lubił prowadzić nas do granic teologicznych przepaści – i jeszcze proponował samotne wędrówki po ich skrajach... Myśl o możliwości zbawienia Szatana wprawiała w osłupienie. Rzucanie koła ratunkowego dla Judasza zaskakiwało. Dowodzenie, że święty Kościół jest grzeszny, właśnie Kościół, a nie tylko jego członkowie – Kościół jako nierządnicą, prostytutką – okazywało się trzęsieniem ziemi. Cóż w tym kontekście powiedzieć o „grzesznych dogmatach”? Ależ to były i wciąż są widoki! Lubelski teolog zostawił je nam w swoich książkach i niezliczonych artykułach.

4. Konflikt z Kongregacją Nauki Wiary

Wiele wskazuje na to, że Wacław Hryniewicz był jedynym teologiem z Europy Środkowo-Wschodniej, którego poglądy pod lupę wzięła Kongregacja Nauki Wiary w czasach po Soborze Watykańskim II. W każdym razie tylko jego nazwisko reprezentuje ten region w pracy amerykańskiego badacza Bradforda E. Hinzego o watykańskim dyscyplinowaniu teologów w tym okresie¹⁶.

¹⁶ B. E. Hinze, *A Decade of Disciplining Theologians*,

Chodziło o artykuł Hryniewicza *Zbawiciel jest polifoniczny*, opublikowany w 2007 roku na łamach internetowego pisma „Open Theology”¹⁷. Lubelski teolog skrytykował dokument Kongregacja Nauki Wiary *Odpowiedzi na pytania dotyczące niektórych aspektów nauki o Kościele*¹⁸. Watykańska strażniczka ortodoksji oświadczyła w nim, że nazwa „Kościół” przysługuje Kościołom wschodnim, ale już nie Wspólnotom wywodzącym się z Reformacji. Piąte pytanie tego dokumentu ma postać: „Dlaczego dokumenty Soboru [Watykańskiego II] i późniejsze wypowiedzi Magisterium Kościoła nie przypisują tytułu «Kościoła» Wspólnotom chrześcijańskim powstałym w wyniku

Reformy XVI wieku?”. Z kolei odpowiedź:

Dlatego że, według doktryny katolickiej, te Wspólnoty nie posiadają sukcesji apostołskiej w sakramencie Świąceń, przez co brakuje im koniecznego elementu konstytutywnego do bycia Kościołem. Wspomniane Wspólnoty kościelne, które, szczególnie ze względu na brak kapłaństwa sakramentalnego, nie zachowały właściwej i integralnej rzeczywistości Misterium eucharystycznego, według nauki katolickiej nie mogą być nazywane „Kościołami” we właściwym tego słowa znaczeniu (nr 17)¹⁹.

Kongregacja odwołała się w tym miejscu do swojej słynnej deklaracji *Dominus Iesus* z 2000 roku:

[...] Wspólnoty kościelne, które nie zachowały prawomocnego Episkopatu oraz właściwej i całkowitej rzeczywistości eucharystycznego misterium, nie są Kościołami w ścisłym sensie; jednak ochrzczeni w tych Wspólnotach są przez chrzest wszczępieni w Chrystusa i dlatego są w pewnej wspólnotocie, choć niedoskonałej, z Kościołem²⁰.

Hryniewicz zarzucił watykańskiej strażniczce ortodoksji niewłaściwe, bo ilościowe pojmowanie prawdy teologicznej:

W oczach Kongregacji Kościoły protestanckie nie są Kościołami w sensie właściwym, gdyż brak im „ważnego episkopatu i ważnej Eucharystii” i dysponują „tylko elementami Kościoła”. W Kościele rzymskokatolickim istnieje pełnia, tam – tylko elementy [...]. W takim rozumieniu widać ślady ilościowego rozumienia prawdy. Czy dobra i wartości duchowe poddają się prawom liczenia? Z natury swej mają przecież charakter jakościowy, osobowy i eschatologiczny. To nie pewna suma „elementów” sprawia, że dany Kościół jest w pełni Kościołem Chrystusa. To sam Chrystus jest „fundamentem” (por. 1 Kor 3,11) wiary i Kościoła jako „droga, prawda i życie” (J 14, 6). Wprawdzie Sobór Watykański II nie przyznał wszystkim Kościołom reformacyjnym jednoznacznie charakteru

w: *When Magisterium intervenes. The Magisterium and Theologians in Today's Church. Includes a Case Study on the Doctrinal Investigation of Elizabeth Johnson*, red. R. Gaillardetz, Collegeville 2012, s. 107: „Polish theologian Waclaw Hryniewicz, now retired from the Catholic University of Lublin, who has had a distinguished career as an ecumenical theologian, was investigated because of an article he published in an online journal in which he was critical of the CDF's 2007 statement “Responses to Some Questions Regarding Certain Aspects of the Doctrine of the Church.” In January 2008 he was contacted by Archbishop Angelo Amato, then secretary of the CDF. Suffering from cancer he responded: «I am close to death and do not see how I can now go against my conscience by writing an article with clarifications and rectifications, even though I've been told to expect disciplinary sanctions. What worries me most of all is that this judgment may now be expanded to cover all my previous work as well, in which I expressed similar views and convictions»”. Zob. *Top Polish Theologian Rejects Vatican Demand to Retract Article*, online: <<http://www.catholicnews.com/data/stories/cns/0804732.htm>>; [dostęp: 17.06.2009]; *Jak było ze sporem między ks. Hryniewiczem i Kongregacją Nauki Wiary*, „Tygodnik Powszechny” z 20 września 2008 r., online: <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/jak-bylo-ze-sporem-miedzy-ks-hryniewiczem-i-kongregacja-nauki-wiary-131721>>; [dostęp: 24.06.2020]; J. Zyciński, *Człowiek sumienia*, „Tygodnik Powszechny” z 23 września 2008 r., online: <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/czlowiek-sumienia-131665>>; [dostęp: 24.06.2008].

17 W. Hryniewicz, „*The Saviour... Uses Many Tunes*” – *On the Abuse of Religious Language in the Recent Document of the Congregation for the Doctrine of the Faith*, „Open Theology” 2007, nr 1, online: <<http://www.opentheology.org>>; [dostęp: 24.06.2020]. Wersja polska: *Zbawiciel jest polifoniczny*, „Gazeta Wyborcza” z 27 września 2008 r., online: <https://wyborcza.pl/1,76842,5738977,Zbawiciel_jest_polifoniczny.html> [dostęp: 28.05.2020].

18 Kongregacja Nauki Wiary, *Odpowiedzi na pytania dotyczące niektórych aspektów nauki o Kościele*, online: <https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20070629_responsa-quaestiones_pl.html> [dostęp: 24.06.2020].

19 Tamże.

20 Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o jedności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła „Dominus Iesus”*, online: <http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_pl.html>; [dostęp: 24.06.2020].

eklezyjalnego, ale z drugiej strony nie odmówił go wyraźnie żadnemu z nich, co przed Soborem uważano za rzecz oczywistą²¹.

W marcu 2008 r. Lubelski teolog, odpowiadając na krytyczne uwagi Kongregacji, w liście do niej, wspominając o swojej chorobie nowotworowej, oświadczył, że nie widzi sposobu, by działać wbrew swemu sumieniu, pisząc artykuł z wyjaśnieniami i sprostowaniami, mimo groźby sankcji kościelnych. „Martwi mnie przede wszystkim to, że wyrok Kongregacji może teraz objąć wszystkie moje wcześniejsze prace, w których wyraziłem podobne poglądy i przekonania”²². Ostatecznie Kongregacja nie nałożyła na lubelskiego teologa żadnej kary.

6. Pascha Chrystusa i pascha wszechświata

Wyjątkowość stylu i metody wykładu Hryniewicza, charakterystyczna także dla jego książek i artykułów, polegała również na ogromnej, niebywałej erudycji. Zawsze zdawało mi się, że przeczytał on wszystkie ważne i najważniejsze publikacje teologiczne całego świata, te już wydane, a nawet te, które dopiero zostaną napisane. Jego erudycja miała jednak specyficzne znamiona: była na wskroś patrystyczna i ekumeniczna.

Ustami i piórem Lubelskiego teologa przemawiali (przemawiają) Ojcowie

Kościół Zachodu i Wschodu. A byli to Ojcowie, którzy – ku naszemu, a przynajmniej mojemu wówczas zdziwieniu – wślawili się nie tylko, jak uczyły podręczniki teologii, umiejętnością udzielania szkolnych i bardzo ortodoksyjnych, prawowiernych odpowiedzi, ale także zdolnością stawiania pytań i przeżywania trudności w wierze, nawet odwagi chodzenia na skraj herezji.

Z drugiej strony ustami i piórem autora *Nadziei zbawienia dla wszystkich* przemawiali do nas teologowie różnych tradycji chrześcijaństwa, prawosławia, luteranizmu, kalwinizmu czy anglikanizmu. Rzecz charakterystyczna, że w jego wykładzie nie najważniejsza była przynależność konfesyjna, ale wiara w tego samego Jezusa Chrystusa, ich problemy, trudności i pytania oraz próby odpowiedzi, myślenie teologiczne. Hryniewicz miał wyjątkową zdolność tworzenia syntez teologicznych z bardzo bogatego różnorodnego konfesyjnego i pozakonfesyjnego, teologicznego i nieteologicznego materiału oraz budowania oryginalnego gmachu własnej teologii na tych syntezach. To ta zdolność, jak sądzę, okazała się podstawowym narzędziem, które pozwoliło mu napisać najważniejsze i monumentalne swoje dzieło – *Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, w trzech tomach: *Chrystus nasza Pascha* (487 stron); *Nasza Pascha z Chrystusem* (546 stron) i *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata* (531 stron)²³. Półtora tysiąca stron rozważań, które tworzą wielowątkową patrystyczno-ekumeniczną mozaikę wizji, myśli, wątków, aspektów, pytań, problemów, odpowiedzi, przypuszczeń,

²¹ W. Hryniewicz, *Zbawiciel jest polifoniczny*, „Gazeta Wyborcza” z 27 września 2008 r., art. cyt.

²² W internetowej rozmowie na teologicznym blogu „Kleofas” (to charakterystyczny rys działalności Hryniewicza, który angażował się w internetowe dyskusje) Lubelski teolog napisał: „Kiedy w czasie konfliktu z watykańską Kongregacją Nauki Wiary (2007–2008) kazano mi odwołać to, co napisałem w londyńskim internetowym portalu «Open Theology» ([...] *Zbawiciel jest polifoniczny*) w obronie godności Kościołów ewangelicznych – powiedziałem stanowczo: NIE! Musiałbym się wyprzeć ponad czterdziestoletniego, uniwersyteckiego trudu w służbie teologii i ekumenii... Wyprzeć samego siebie. Przed sankcjami uratował mnie nowotwór i zyczliwi, wysoko postawieni ludzie, których zachowuję we wdzięcznej pamięci” (*Moje przedsanatoryjne myśli* (18.07.2015), online: <<http://teologia.deon.pl/czy-syn-czlowieczny-znajdzie-wiary-w-cywilizacji-informatycznej-czesc-ii/>>; [dostęp: 24.06.2020]).

²³ W. Hryniewicz, *Chrystus, nasza Pascha. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 1, Lublin 1982; *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 2, Lublin 1987; *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 3, Lublin 1991.

hipotez, które odnoszą się do wielkiej liczby aspektów wiary szukającej zrozumienia oraz które wszystkie wiąże ze sobą tajemnica Paschy Jezusa Chrystusa, Jego śmierć i zmartwychwstanie. To w Passze autor tej trylogii oczami wiary zobaczył Boga ranliwego, zdolnego dać się zranić cierpieniem i złem, potrafiącego cierpieć, współcierpieć z cierpiącymi. Wizja Boga cierpiącego również wywołała teologiczną debatę w naszej teologii, chociaż już nie na taką skalę jak ta o nadzieję zbawienia dla wszystkich²⁴.

Na początku swojej trzyetapowej wędrówki paschalnej Lubelski teolog napisał:

Misterium paschalne, tajemnica męki i śmierci oraz chwalebego zmartwychwstania Jezusa Chrystusa, stanowi samo centrum chrześcijaństwa. [...] Misterium paschalne jest obecne i działa we wspólnocie wierzących nawet wówczas, gdy zatracą się jego rozumieniu w ich świadomości. Oddalenie się od centrum w kierunku tego, co bardziej peryferyjne powoduje jednakże daleko idące zniekształcenia w rozumieniu i przeżywaniu chrześcijaństwa. Dla wielu chrześcijaństwo wciąż jeszcze wydaje się być niczym więcej jak tylko pewnego rodzaju doktryną moralną, złożoną z całego szeregu przykazań, zakazów i reguł postępowania. Obca jest im świadomość, że jego treścią jest przede wszystkim radosna nowina o Ukrzyżowanym, który zmartwychwstał i żyje, a przez swoją śmierć i zmartwychwstanie uutorował każdemu człowiekowi drogę do Boga, przewyżczając grzech i grozę umierania. [...] Bez prawdziwej radości paschalnej nie ma prawdziwej duchowości chrześcijańskiej, która z istoty swej jest duchowością paschalną.

Z kolej na samym końcu swojej wędrówki, w zakończeniu tomu trzeciego, skreślił słowa:

Misterium paschalne jest ośrodkiem, z którego Kościół i świat czerpią swój

sens i do którego wszystko zmierza. Może obecnie lepiej rozumiemy słusność rozbzmiewającego w XX wieku apelu, aby nasze chrześcijaństwo stało się chrześcijaństwem bardziej paschalnym²⁵.

To *Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej* sprawił, że Hryniewicz wszedł do ścisłego elitarnego grona wybitnych teologów i bardzo ekskluzywnej (w dobie naukowej specjalizacji, która zakrólowała dziś także w teologii) grupy myślicieli, którzy stworzyli własny system teologiczny, pozwalający na oryginalne widzenie całej albo prawie całej złożonej tkanki wiary. Takich szerokich wizji obecnie już się nie spotka. Jak ujął to w 2009 roku, przy okazji nadania Hryniewiczowi tytułu doktora *honoris causa* przez Chrześcijańską Akademię Teologiczną, prawosławny arcybiskup Jeremiasz:

System ten [W. Hryniewicza] zawiera nie tylko trzeźwą ocenę stanu obecnego chrześcijaństwa, ale przede wszystkim ukazuje wszechogarniającą atrakcyjność, potrzebę i nieprzemijalność Ewangelii. Intensywność myśli o Bogu, o człowieku i w świecie, szerokość horyzontu, krytyczny stosunek do rzeczywistości życia kościelnego, ale i ogromne i bezkompromisowe umiłowanie Kościoła Chrystusowego stawiają ks. prof. Wacława Hryniewicza w szeregu nie tylko najwybitniejszych teologów naszych czasów, ale dają mocne podstawy do nadziei, że Jego myśl teologiczna będzie nabierała w miarę upływu czasu coraz większego znaczenia²⁶.

Za jeden z kluczy do zrozumienia teologiczno-paschalnego systemu Wacława Hryniewicza może posłużyć jego wypowiedź z książki *Nad przepaściami wiary*:

W swoim życiu jedynie szukam teologii bardziej wyrozumiałej, bardziej ludzkiej, bliższej doświadczeniu ludzi. [...] Boję

²⁴ Swoisty zapis światowego sporu na temat Boga cierpiącego zaprezentował Thomas G. Weinandy, *Czy Bóg cierpi?*, tłum. J. Majewski, Poznań 2003. W studium tym nie zabrakło także głosu W. Hryniewicza (s. 35 i 173). Autor książki krytycznie przywołuje artykuł lubelskiego teologa *Le Dieu souffrant? Réflexions sur la notion chrétienne de Dieu*, „Eglise et Theologie” 1981, nr 12, s. 33–56.

²⁵ W. Hryniewicz, *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata*, dz. cyt., s. 498.

²⁶ Cyt. za: *Uroczystość wręczenia dyplomu doktora honoris causa księdzu prof. dr. hab. Wacławowi Hryniewiczowi*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 2009, z. 1–2, s. 326.

się teologii wpędzającej ludzi w rozpacz. Boję się teologii serwującej ludziom beznadzieję, trwogę, lęk przed Bogiem. Boję się teologii tak mówiącej o sprawach ostatecznych, że ludzie ze strachem i grozą odchodzą z tego świata, tak żegnają ziemię swojego dzieciństwa, swoich lat dojrzałych, swojej starości. Nieraz z poczuciem daremności i niespełnienia. Czy mają odchodzić bez nadziei? Boję się teologii lamentującej nad ludzkimi grzechami, ze-

stawiającej katalogi grzechów, osądzającej ludzi, tworzącej atmosferę osądu. Boję się teologii płaczącej, która nie ma słów pocieszenia dla ludzi. [...] Jeśli chodzę nad przepaściami wiary, to unoszą mnie nad nimi skrzydła nadziei. Ona mówi: Bóg jest większy niż nasza wiara. Bóg jest większy niż nasza nadzieja²⁷.

²⁷ *Nad przepaściami wiary*, dz. cyt., s. 357–358.

BIBLIOGRAFIA

- Adamiak E., *Ks. Wacław Hryniewicz – teolog bezkompromisowy i osobny*, online: <<http://wiedz.com.pl/2020/05/27/ks-waclaw-hryniewicz-teolog-bezkompromisowy-i-osobny/>>; [dostęp: 24.06.2020].
- Bokwa I., *Powszechna nadzieja zbawienia według Hansa Ursa von Balthasara*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 15–46.
- Crockett W., Hayes Z., Pinnock C., Walvoord J., *Four Views on Hell*, Zondervan, Grand Rapids 1997 (wyd. drugie 2016).
- Hinze B. E., *A Decade of Disciplining Theologians*, w: *When Magisterium intervenes. The Magisterium and Theologians in Today's Church. Includes a Case Study on the Doctrinal Investigation of Elizabeth Johnson*, red. R. Gaillardetz, Michael Glazier, Collegeville 2012, s. 1–39.
- Hryniewicz W., *Abym nie utracił...: w kręgu eschatologii nadziei*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2008.
- Hryniewicz W., *Bóg wszystkim we wszystkich. Ku eschatologii bez dualizmu*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2005.
- Hryniewicz W., *Challenge of Our Hope: Christian Faith in Dialogue*, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington 2007.
- Hryniewicz W., *Chrystus, nasza Pascha. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1982.
- Hryniewicz W., *Chrześcijaństwo nadziei. Przyszłość wiary i duchowości chrześcijańskiej*, Kraków 2002.
- Hryniewicz W., *Dlaczego głoszę nadzieję?*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2004.
- Hryniewicz W., *Dramat nadziei zbawienia*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 1996.
- Hryniewicz W., *Dramat nadziei zbawienia. Refleksje eschatologiczne*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 15–46.
- Hryniewicz W., *Le Dieu souffrant? Réflexions sur la notion chrétienne de Dieu*, „Eglise et Theologie” 1981, nr 12, s. 33–56.
- Hryniewicz W., *Mądrość nadziei: Boży dar zbawienia dla wszystkich*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2010.
- Hryniewicz W., *Mądrość serca: 18 rozmów o nadziei i miłosierdziu*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.
- Hryniewicz W., *Nadzieja grzesznych ludzi: problem piekła we współczesnej filozofii religii*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2011.
- Hryniewicz W., *Nadzieja leczy: zamyslenia na każdą porę*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2009.
- Hryniewicz W., *Nadzieja powszechnego zbawienia. Rozważania nad tradycją wschodnią*, „Więź” 1978, nr 1, s. 25–44.
- Hryniewicz W., *Nadzieja uczy inaczej*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2003.
- Hryniewicz W., *Nadzieja w dialogu. Korespondencja z czytelnikami 1976–2006*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2007.
- Hryniewicz W., *Nadzieja woła głośniejsz niż lęk: eseje wokół nauczania Jezusa historycznego*, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2016.
- Hryniewicz W., *Nadzieja zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei*, Wydawnictwo Księży Werbistów Verbinum, Warszawa 1989.

- Hryniewicz W., *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 2, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1987.
- Hryniewicz W., *O nadziei powszechnego zbawienia raz jeszcze*, „Więź” 1978, nr 11, s. 91–97.
- Hryniewicz W., *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 3, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1991.
- Hryniewicz W., *Pedagogia nadziei*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 1997.
- Hryniewicz W., *Rola Tradycji w interpretacji teologicznej*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Wydział Teologiczny, Lublin 1976.
- Hryniewicz W., *Spero, ut intelligam*, „Więź” 1978, nr 11, s. 99–104.
- Hryniewicz W., *Świadkowie wielkiej nadziei: zbawienie powszechne w myśli wczesnochrześcijańskiej*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2009.
- Hryniewicz W., *Teraz trwa nadzieja. U podstaw chrześcijańskiego uniwersalizmu*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2006.
- Hryniewicz W., *Zbawiciel jest polifoniczny*, „Gazeta Wyborcza” z 27 września 2008 r., online: <https://wyborcza.pl/1,76842,5738977,Zbawiciel_jest_polifoniczny.html> [dostęp: 28.05.2020].
- Doctores Honoris Causa Universitatis Opoliensis: prof. dr hab. Wacław Hryniewicz OMI, prof. dr hab. Stanisław Celestyn Napiórkowski OFM Conv*, red. P. Jaskóła, R. Porada, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014.
- Instaurare omnia in Christo. O zbawieniu, teologii, dialogu i nadziei Profesorowi Wacławowi Hryniewiczowi OMI w 70. rocznicę urodzin*, red. P. Kantyka, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Kantyka P., *Ks. prof. dr hab. Wacław Hryniewicz OMI*, „Rocznik Teologiczny” 2016, z. 7, s. 9–10.
- Kijas Z., *Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 103–122.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o jedności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła „Dominus Iesus”*, online: <http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_pl.html>; [dostęp: 24.06.2020].
- Kongregacja Nauki Wiary, *Odpowiedzi na pytania dotyczące niektórych aspektów nauki o Kościele*, online: <https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20070629_responsa-quaestiones_pl.html> [dostęp: 24.06.2020].
- Majewski J. (red.), *Puste piekło? Spór wokół ks. Wacława Hryniewicza nadziei zbawienia dla wszystkich*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2000.
- Majewski J., *Apokatastaza po polsku. Głosy na temat książki o. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich w Polsce*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 46–59.
- Majewski J., *Heretyk ortodoksyjny*, „Tygodnik Powszechny” 2020, nr 23–24, s. 44–47.
- Małkowski S., *Granice solidarności*, „Więź” 1978, nr 11, s. 98.
- Małkowski S., *Spór o nadzieję: Bóg, piekło, zło*, „Więź” 1978, nr 11, s. 87–90.
- Nad przepaściami wiary. Z ks. Wacławem Hryniewiczem OMI rozmawiają Elżbieta Adamiak i Józef Majewski*, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków 2008.
- Napiórkowski S. C., *Głos w dyskusji*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 96–99.
- Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992.
- Nossol A., *Głos w dyskusji*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 84–88.
- Salij J., *Nadziej powszechnego zbawienia, Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 59–73.

Szczurek J., *Stanowisko ewangelicko-luterańskie w kwestii apokatastazy*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewiczza OMI „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski, K. Klauza, s.n., Lublin 1992, s. 145–152.

Uroczystość wręczenia dyplomu doktora honoris causa księdzu prof. dr. hab. Wacławowi

Hryniewiczowi, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 2009, z. 1–2, s. 323–243.

Weinandy Th. G., *Czy Bóg cierpi?*, tłum. J. Majewski, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 2003.

Życiński J., *Człowiek sumienia*, „Tygodnik Powszechny” z 23 września 2008 r., online <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/czlowiek-sumienia-131665>>; [dostęp: 24.06.2008].

JÓZEF MAJEWSKI:

dr hab. profesor Uniwersytetu Gdańskiego, teolog, antropolog mediów, kierownik Zakładu Dziennikarstwa i Mediów, członek Komitetu Naukowego Instytutu Analiz Społecznych i Dialogu „Laboratorium Więzi”. Członek kolegium redakcyjnego kwartalnika „Więź”, publicysta, dziennikarz, stały współpracownik „Tygodnika Powszechnego” i miesięcznika „Znak”. Autor, współautor i tłumacz blisko 40 książek – autor m.in.: *Miłość ukrzyżowana. Nad teologią cierpienia Jana Pawła II; Spor o rozumienie Kościoła. Eklezjologiczne uwarunkowania i perspektywy wielkich debat teologicznych na przelocie XX i XXI wieku; Teologia na rozdrożach; Religia – media – mitologia; Fuga przemijania. Słowo o eschatologii Jarosława*

Iwaszkiewiczza; Wiara w trudnych czasach; Kanony śmierci. Słowo o chrystologii „Wariacji goldbergowskich” J.S. Bacha. Współautor m.in.: Puste piekło? Wokół ks. Wacława Hryniewiczza nadziei zbawienia dla wszystkich; Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku (trzy tomy), Poronienie. Zrozumieć rodziców po stracie; Papież Franciszek. Sługa nowego świata; Celibat. Za i przeciw (e-book); Humanistyka w czasach pop (e-book), Dilemmas of the Catholic Church in Poland; Kościół. Komunikacja. Wizerunek; Media. Biznes. Kultura. Oblicza komunikacji medialnej; Liturgia. Muzyka. Język. O współczesnej komunikacji Kościoła. Redaktor prowadzący i współautor podręcznika akademickiego Dogmatyka (sześć tomów).